

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 008(477)

Б. Б. Глотов,

доктор філософських наук, доцент

(Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

У статті досліджуються сучасні концепції цивілізаційного аналізу історичного процесу. Доведено, що цивілізаційний підхід сам по собі не може пояснити причини і механізми переходу від однієї фази цивілізаційного розвитку до іншої. Обґрунтована необхідність збереження сучасної цивілізації, унаслідок чого соціально-політичні протиріччя у світі не руйнуватимуть механізмів життєдіяльності людства.

З розпадом Радянського Союзу як країни і як цивілізації знялося жорстке протистояння національно-державних утворень, передусім, за політико-ідеологічними параметрами і, навпаки, – посилюються ідейно-дискурсивні аспекти самоідентифікації держав за цивілізаційною ідентичністю.

Криза радянської ідентичності обумовила пошук Україною нової цивілізаційної ідентичності. Тому українському суспільству необхідно радикально переосмислити фундаментальні проблеми українського культурно-історичного буття з метою подолання рецидивів цивілізаційної залежності від більш владних зовнішньополітичних суб'єктів.

Цивілізаційний підхід до аналізу історичного процесу був започаткований працями М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна, Й. Хейзенга, К. Ясперса.

Після досить тривалої перерви – Друга світова війна, "холодна війна" – з публікацією статті С. Гантінгтона "Зіткнення цивілізацій", а потім однойменної монографії [1] поживається наукова дискусія про роль і значення цивілізаційного виміру історичного процесу. Найактивніше ця дискусія йде в Росії. Написані загальні роботи Л. Гриніним, Б. Єрасовим, Б. Кузиком, Є. Черняком, Ю. Яковцем та ін.

Серед сучасних досліджень радянського й сучасного етапів розвитку вітчизняної філософської науки проблеми цивілізації, культурно-цивілізаційного підходу розглядалися в працях В. Литвина, М. Михальченка, Ю. Павленка, Ю. Пахомова та ін.

Ще в середині минулого століття чимало дослідників поставили ХХ століттю діагноз "стагнуючої" епохи. Однак заявка про "кінець історії", рівно як і про "кінець філософії", передбачає новий відрізок розвитку, пов'язаний з постмодерном. Уява про історію як про закономірний процес розвитку природи і суспільства була поставлена під сумнів. З'явилося поняття "постісторії", що позначало початок наступу нової епохи. Так, Ф. Фукуяма, осмислюючи проблему "кінця історії", прийшов до висновку про вступ західної цивілізації в добу "постісторії". На його думку, на даному етапі вирішені практично всі фундаментальні проблеми, якими опікувалося людство протягом доби "історії". "Ідеологічна революція" завершилась перемогою ліберальної ідеології, а тому зникло протистояння ідеологій як основного змісту "історії" Нового часу. Кінець історії навіне печаль. "У постісторичному періоді немає ні мистецтва, ні філософії; є лише ретельно збережений музей людської історії" [2].

Звичайно, вищезазначена теза "кінця історії" Фукуямою визначається в часовому вигляді: протягом декількох поколінь. Лише в останній частині своєї праці автор приходить до думки про те, що релігія, націоналізм, расові приналежності можуть зайняти місце конкурентів ліберальної демократії. І, може, якраз саме в цьому напрямку, на нашу думку, буде розгортатися історичний процес.

Таким чином, історія за Фукуямою розгортається, головним чином, в економіко-ідеологічній площині, як вектор реалізації двох основних людських устремлінь – задоволення матеріальних потреб та обґрунтування свого місця в суспільстві. Але чи достатньо цих двох ціннісних орієнтацій для побудови адекватних моделей сучасної філософії історії? Люди не існують поза самоідентифікацією з "нашими" – у політичному, національному, релігійному, професійному, психологічному та інших аспектах. Ймовірно, історія не є односпрямоване устремління людства, яке оточило себе штучною природою. Тому оптимізм Ф. Фукуями стосовно однорідного планетарного ліберально-демократичного суспільства не має підстав.

С. Гантінгтон у своїй монографії "Зіткнення цивілізацій" [3] дає досить чітке визначення поняттю "цивілізація": "Ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільноту найвищого порядку, як

© Глотов Б. Б., 2010

найширший рівень культурної ідентичності людей. Наступну сходинку складає вже те, що відрізняє рід людський від інших видів живих істот. Цивілізації визначаються наявністю спільних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивною самоідентифікацією людей" [3: 34]. У світі після "холодної війни" найважливішими відмінностями між людьми уже стали не ідеологічні, політичні або економічні. Це культурні відмінності. Тому Гантінгтон розуміє під цивілізацією, перш за все, релігійну спільноту. У цьому контексті він методологічно не відходить від А. Дж. Тойнбі. Нині можна виділити найважливіші шість цивілізацій: китайську, японську, індуїстську, ісламську, західну і православну. Підкреслюючи несхожість різних цивілізацій і навіть їх принципову несумісність, автор врешті-решт приходиться до висновку, що такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність і свобода, верховенство права, демократія, вільний ринок, відокремлення церкви від держави – не знаходять адекватного відгуку в ряді інших цивілізацій. "Зіткнення цивілізацій" – це антитеза фукуямівському "кінцю історії".

С. Гантінгтон вказує на "цивілізаційний розлом" між мусульмансько-конфуціанським блоком цивілізацій та Заходом, особливо в таких базових для останнього цінностях, як демократія і права людини. Чимало дослідників абсолютизують дану тезу в контексті неминучості воєнно-політичного зіткнення цивілізацій, однак, якщо ми звернемося до оригіналу, то автор лише вказує на можливість такого зіткнення і завдання Америки якраз і полягає в тому, щоб визнати *унікальність* власної цивілізації, але не її *універсальність*. Тобто Гантінгтон наполягає на цивілізаційному плюралізмі сучасного людства.

Відзначені погляди стали предметом серйозного дослідження не лише на Заході, але й на Сході. Характерною в цьому відношенні є позиція президента Ісламської Республіки Іран М. Хатамі, яку він виклав в книзі "Іслам, діалог та громадянське суспільство" [4], де він закликає плекати традиції, які являють собою сутність соціально-історичних надбань народу. Він пише: "Перед нами стоять дві цивілізації людства, одна з них має глибокі корені в нашому суспільстві, інша привнесена ззовні і, в якійсь мірі, нав'язана нам" [4: 175]. Хатамі захищає традиційні цінності ісламу, закликає до діалогу різних світоглядних позицій, до діалогу між різними культурами і цивілізаціями.

Російська дослідниця Л. Семенникова у своєму навчальному посібнику крізь призму дослідження російської цивілізації, яка відрізняється як від Заходу, так і від Сходу і складає особливий світ – Євразію, – вводить укрупнену одиницю аналізу – тип життєдіяльності (інакше – тип цивілізації). Виділяються наступні ознаки цивілізації [5: 21]:

- спільність фундаментальних основ ментальності (тут поняття "ментальності" переважно тлумачиться як світоглядно-психологічна настанова до діяльності, що, на наш погляд, переважно ототожнюється з поняттям "національний характер");
- спільність і взаємозв'язок історико-політичної долі та економічного розвитку;
- взаємопереплетення культур;
- наявність сфери спільних інтересів та спільних завдань з точки зору перспектив розвитку.

Російський дослідник В. Лукашевич у своєму навчальному посібнику розглядає цивілізацію "...як *якісну специфіку кожного із крупномасштабних суспільств*, які виявили себе в світовій історії або присутні в ній донині, з притаманним їм розмаїттям соціального і духовного життя, їх базовими цінностями та принципами життєбудови" [6: 50]. Як бачимо, автор вказує на збіг цивілізаційних цінностей зі світовими релігіями (зрозуміло, ця позиція в методологічному плані корелюється з концепцією А. Тойнбі). Прив'язаність цивілізації до релігії автор постійно підкреслює семантикою її назв: західно-християнська, східно-християнська, ісламська тощо.

Один із російських дослідників Ю. Яковець подає такий оригінальний варіант цивілізаційного підходу, який використовує теорію циклічної динаміки відомого економіста М. Кондратьєва. На підставі вивчення великого масиву статистичних даних і математичного моделювання соціально-економічних процесів, Кондратьєв прийшов до висновку, що великі цикли економічної кон'юнктури виразно заміняють один одного через кожні півстоліття. Піввіковий цикл кон'юнктури, у свою чергу, є елементом "вікового цивілізаційного циклу", зміна якого кожні 200-300 років являє собою зміну цивілізацій. Ю. Яковець писав, що цивілізація – це певна стадія в циклічному розвитку суспільства в цілісності її складових елементів, серед яких наголошується на таких: спільність культури, релігійних поглядів, світогляду, історичної долі, території, економічного, технологічного і соціально-політичного просторів [7: 396]. Далі автор формулює основні положення теорії локальних цивілізацій. По-перше, основною структурно-утворюючою ознакою локальної цивілізації є спільність духовного світу та історичної долі. І тут він піддає критиці положення А. Тойнбі, який вважав релігію головною диференціюючою ознакою. По-друге, структура локальної цивілізації має ядро, тобто народ, який найбільш яскраво виражає риси та особливості даної цивілізації, і периферію. Зрозуміло, оглядаючи російську цивілізацію, Ю. Яковець відносить Україну і Білорусію до її периферії. При цьому, скажімо, середньоазіатські республіки мали риси ісламської цивілізації, а прибалтійські

республіки – західної. По-третє, локальні цивілізації можуть бути багатоетнічними (поліетнічними) та гібридними; до останньої, зрозуміло, відноситься радянська цивілізація, яку, на наш погляд, можна вважати, і (квазі) цивілізацією. По-четверте, в географічному розрізі локальні цивілізації можуть бути розташовані компактно на одній території або розкидані по ряду континентів. По-п'яте, в геополітичному плані вони можуть бути репрезентовані або однією державою, або декількома взаємопов'язаними державами на сусідніх територіях, що нерідко викликає ворожнечу між ними [7: 396-397].

Таким чином, поняття "цивілізація" передбачає просторово-часову єдність тієї або іншої великої людської спільноти, єдність її історичної пам'яті, що пов'язана з писемною традицією, з усвідомленою спадковістю релігії, особливим устроєм економічних відносин, державно-національних форм самовизначення.

Велике значення для нашого дослідження має хрестоматія "Порівняльне вивчення цивілізацій" [8], де зібрані уривки з творів авторів з проблеми цивілізації. Після смерті Б. Єрасова, укладача хрестоматії, виходить його монографія "Цивілізації: універсалії і самобутність" [9], в якій вивчалися різні підходи до вивчення цивілізації та різноманітна проблематика цивілізаційних досліджень в Росії та за її межами. У якості основних початків або компонентів, які забезпечують устрій і функціонування цивілізацій, на думку автора, виступають такі: місто, роль праці та соціальні структури. Тобто під цивілізацією розуміється будь-яке достатньо складне суспільство, яке має міста. Автор зазначає на таку важливу ознаку цивілізацій, цивілізаційної ідентичності як міський спосіб життя, розподіл праці, утворення ринку та розподілу суспільства на класи.

Не можна лишити поза увагою монографію М. Моїсеєва "Доля цивілізації. Шлях розуму" [10], в якій він підкреслює (як і більшість дослідників) вирішальну роль духовного світу в формуванні і життєдіяльності цивілізацій. Однак на відміну від Тойнбі, Моїсеєв не вважає релігію конструюючою ознакою цивілізації. Не релігії формують цивілізації, а навпаки, бо цивілізації старші від будь-якої релігії [10: 42].

На наш погляд, не можна однозначно приймати одну із вищезазначених точок зору як за істинну. В одних умовах, наприклад, в становленні західно-католицької середньовічної цивілізації еліта германських племен вже застала провідну роль християнської релігії на завойованих землях колишньої Римської імперії. В іншому випадку, наприклад, в становленні східно-православної цивілізації варязька еліта "обручем" держави об'єднала східних слов'ян, а вже згодом задля зміцнення державної влади, консолідації суспільства як би "накинула" східне християнство на достатньо сприятливий культурний ґрунт. У зв'язку з вищезазначеним і проблема соціокультурної ідентичності взагалі або приналежності до даної цивілізації не може мати під собою один і той самий набір цивілізаційних ознак.

Проблема цивілізацій – їх минуле і майбутнє, динаміка і взаємодія – займає ключове місце в суспільних науках і в соціально-політичному житті. Цій проблемі присвячена монографія російських вчених Б. Кузика і Ю. Яковця "Цивілізації: теорія, історія, діалог, майбутнє" [11].

Автори відзначають, що склалася загальнолюдська, всесвітня, глобальна цивілізація, яка виражає єдність людського роду (вслід за К. Ясперсом). Друга складова науки про цивілізації – це теорія світових цивілізацій. Світові цивілізації являють собою періодично змінюючі одна одну фази формування і розвитку глобальної цивілізації. І, нарешті, третя іпостась поняття "цивілізація" – це множина локальних цивілізацій. На думку дослідників, вони представляють собою великі спільноти людей, етносів і народів, що об'єднані соціокультурними цінностями, історичними долями, економічними і геополітичними інтересами [11: 24-26].

Дане визначення локальних цивілізацій загалом можна взяти за основу, але якщо локальні цивілізації відображають культурне багатство людства як єдиної системи, то можна вважати, що їх взаємодія, збагачуючи соціальний генотип людського роду, гарантує стійкість і забезпечує передачу культурного спадку при зміні епох. У цьому контексті після ідеологічної біполярної системи (соціалізм – капіталізм) із закінченням "холодної війни" утверджується короткотерміновий етап панування західної цивілізації в однополярному світі. Нині ми вже бачимо розбіжності у взаємодії США з країнами Європейського Союзу, а не тільки з Росією, Бразилією, Китаєм, Індією. Це, на наш погляд, відображає процес становлення діалогу цивілізацій, що, безумовно, ніяк не може бути однозначно зведений до "зіткнення цивілізацій".

Оригінальний аналіз історичного досвіду Росії (російської цивілізації) демонструє нам робота О. Ахієзера "Росія: критика історичного досвіду" [12]. Автор, на наш погляд, використовуючи теорію соціокультурної динаміки П. Сорокіна, приходять до висновку, що Росія – це дві цивілізації, які фантастично сплетені в тілі однієї країни [12: 785]. Це, зрозуміло, означає стільки ж типів ментальності, систем моралі, політичних культур, господарських систем і т.д. Тобто автор розглядає Росію як розколоте суспільство, що до цього часу залишається докапіталістичним. Тут, на наш погляд, вказується не на відсутність капіталістичного господарства взагалі в історичному розвитку, а на

замкнення більшості населення в рамках локальних спільнот на домінуванні докапіталістичних відносин, починаючи з відміни кріпацького права, що ставило під загрозу існування держави. Тому "розколоте" суспільство було підкорено завданню концентрації масової соціальної енергії з метою створення Великої Держави [12: 788].

Якщо екстраполювати точку зору О. Ахієзера на цивілізаційне буття українського народу, то історична доля двох східнослов'янських народів у цьому плані була ідентичною. За свідченням М. Грушевського, напередодні 1917 р. до 95% населення України складалося із селянства. Його прив'язаність до землі (так званий антеїзм) була надзвичайною: наприклад, в Катеринославській губернії, коли в місті за місячну заробітну плату некваліфікований робітник міг придбати пару коней, то український селянин в ім'я збереження свого "високого" соціального статусу не бачив свого майбутнього в місті, а їхав освоювати землі в Сибір (за реформою Столипіна). Більше того, українська нація була ще більш неповною нацією (за соціальною структурою), ніж російська: спостерігалось засилля інонаціонального елемента – росіян, євреїв, поляків і т.д. – у всіх найважливіших сферах суспільного життя. На наш погляд, подібна ситуація має місце і донині. Просто відсутні наукові дослідження з цієї проблеми.

Серед останніх вітчизняних досліджень, де розглядається стан глобальної цивілізації та місце в ній нашої країни, варто вказати на фундаментальну колективну монографію "Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені" [13]. Автори (Ю. Пахомов, С. Кримський, Ю. Павленко та ін.) розглядають цивілізаційну історію і визначають три основних її ступені: ранні цивілізації (до "осьового часу"), традиційні цивілізації і, нарешті, стадії, що почалися в Європі з Відродження і Реформації й охопили, завдяки західній експансії, увесь світ, – глобальної цивілізації [13: 6]. Варто погодитись з тим, що контури бачення цивілізаційного процесу передбачають, по-перше, внутрішню цілісність соціокультурних проявів, котрі реалізуються лише у межах конкретної цивілізації (спираючись на О. Шпенглера. – Б. Г.) і, по-друге, проблеми взаємодії конкретних цивілізацій в синхронному і діахронному планах [13: 8].

Закінчимо наш аналіз праць українських авторів з проблеми культур-цивілізаційного підходу до історичного процесу монографією М. Михальченка "Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи" [14]. У розділі під назвою "Українська цивілізація як історичний феномен" автор виходить із тієї позиції, що існує багато класифікацій типів цивілізації в межах світової цивілізації відповідно до різних критеріїв. Наприклад, поряд із ніби опозиційною типологізацією "буржуазна цивілізація – комуністична цивілізація" існують глобальні, регіональні, осередкові цивілізації. Розглядаючи Україну як етнічну і політичну цивілізацію, автор визначає її як "міст" між Заходом і Сходом, "санітарний кордон" між НАТО і Росією, "міжцивілізаційний простір" між європейською і євразійською культурою. Тобто Україна частково перебуває у лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. Українська локальна цивілізація має багато рис порубіжної, суміжної цивілізації [14: 302, 307].

Різноманітні концепції філософії історії мають чимало спільного. У світоглядному плані вони відображають прагнення мислителів охопити соціальне буття як універсум, як цілісну систему (якщо навіть ця цілісність розщеплена, як у О. Шпенглера, на окремі культурно-цивілізаційні ареали).

Таким чином, цивілізація стає наріжним поняттям низки концепцій некласичної філософії історії, в яких історичний процес розглядається як поліцентричний, нелінійний рух монадного характеру, в якому відтворюється всесвітньо-історичний процес в цілому.

Отже, цивілізацію можна визначити як технологічну характеристику історично визначеного типу суспільства, як матеріально-технічний базис культури. Також існує термін "світова цивілізація", який характеризує розвиток суспільства від локальних його форм до "всесвітніх" через розв'язання глобальних проблем, що загрожують існуванню людства.

Цивілізація – це те, що дає комфорт. Це – зручність, яку ми маємо, наприклад, розпоряджаючись технікою. Цивілізація – все те, для створення чого достатньо науково-раціоналістичних підходів. Тобто, цивілізація "охоплює" засоби, що задовольняють матеріальні потреби людини. Усе інше в суспільстві – соціальні взаємини, традиції тощо – належать до культури. Сфера культури – це та, де застосовують нестандартні підходи, це спосіб індивідуалізації, внаслідок чого виникають неповторні витвори. Культура – це те, за Г. Сковородою, що дух животворить. У контексті протиставлення культури – цивілізації: культура як осердя духовних цінностей, зусиль, пов'язаних із внутрішнім вдосконаленням особи протистоїть цивілізації як чомусь зовнішньому щодо людини, спрямованому на покращення соціального устрою на засадах розуму. Комфорт (його створення й використання) пред'являє такі моральні й фізичні вимоги до цивілізованої людини, за яких вона постає "гвинтиком" затехнізованого колективу. У неї не залишається ні часу, ні сил для культури, тому вона часто не відчуває внутрішньої потреби бути не тільки цивілізованою, але й культурною.

Для розвинутих країн Заходу цивілізація – це вільноринкова економіка, правова держава й громадянське суспільство. Найбільш очевидним є аспект засвоєння Сходом і Півднем технологій, економічних, політичних і культурних форм, вироблених у Західній Європі й Америці.

Нинішня Україна – незалежна держава. Проблема полягає в тому, якою буде ця держава? За Конституцією Україна – "демократична, соціальна, правова держава". Тобто країна за своєю цивілізаційною орієнтацією вибрала західноєвропейську модель суспільного поступу. На наш погляд, реалізація європейського вибору українського суспільства потребує від державно-політичної еліти вироблення врівноваженого політичного стратегічного курсу з огляду на лояльність до Росії, тобто рівнонаближеність або рівновіддаленість до основних цивілізаційних "гравців" сучасності США – Західна Європа – Російська Федерація.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 с.
2. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полит. исследования. – 1994. – № 1. – С. 33–47.
4. Хатами М. Ислам, диалог и гражданское общество / М. Хатами. – М. : РОСПЭН, 2001. – 220 с.
5. Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций : [учебное пособие для вузов]. – 3-е изд., перераб. и доп. – Брянск : Курсив, 1999. – 558 с.
6. Лукашевич В. М. Глобалистика : [учебное пособие] / В. М. Лукашевич. – Л. : "Новий світ – 2000", 2004. – 392 с.
7. Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковец. – М. : Наука, 1999. – 448 с.
8. Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : [учебное пособие для студентов вузов] / сост. ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 556 с.
9. Ерасов Б. С. Цивилизации : универсалии и самобытность / Б. С. Ерасов; [отв. ред. Н. Н. Зарубина]. – М. : Наука, 2002. – 524 с.
10. Моисеев Н. Н. Судьба цивилизаций. Путь разума / Н. Н. Моисеев. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 224 с.
11. Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации : теория, история, диалог, будущее : в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец; авт. вступ. ст. А. Д. Некепелов. – М. : Институт экономических стратегий, 2006. – Т. II : Будущее цивилизаций и гецивилизационные измерения. – 648 с.
12. Ахиезер А. С. Россия : критика исторического опыта (Социокультурная динамика России) / А. С. Ахиезер. – [– 2-е изд., перераб. и доп.]. – Новосибирск : "Сибирский хронограф", 1997. – Т. 1. : От прошлого к будущему. – 804 с.
13. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / [Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.] ; НАН Украина под ред. Ю. Н. Пахомова. – К. : Наук. думка, 2002. – 632 с.
14. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність : запасний гравець Європи. /М. І. Михальченко. – Дрогобич : ВФ "Відродження", 2004. – 488 с.

Матеріал надійшов до редакції 04.10. 2010 р.

Глотов Б. Б. Цивилизационный подход к анализу современного исторического процесса.

В статье исследуются современные концепции цивилизационного анализа исторического процесса. Доказано, что цивилизационный подход сам по себе не в состоянии объяснить причины и механизмы перехода от одной фазы цивилизационного развития к другой. Обоснована необходимость сохранения современной цивилизации, вследствие чего социально-политические противоречия в мире не будут разрушать механизмов человеческой жизнедеятельности.

Hlotov B. B. Civilizational Approach to the Analysis of Modern Historical Process.

The article analyzes modern concepts of civilizational analysis of historical process. It is proved that civilization approach cannot explain reasons and mechanisms of transformations from one civilization phase to the other. The necessity of the modern civilization preservation is justified; as the result social-political contradictions in the world won't ruin mechanisms of people's life.